

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ТА ДОЛІ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

**Матеріали міжнародної наукової конференції
пам'яті Митрополита Андрея Шептицького**

30 листопада – 1 грудня 2015 року

**ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА
ТА ДОЛІ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ
У СХІДНІЙ ЄВРОПІ**

**Матеріали
міжнародної наукової конференції
пам'яті Митрополита Андрея Шептицького
30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ**

УДК 940.53»1939-1945»(063)

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
АСОЦІАЦІЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ОБЩИН (ВААД) УКРАЇНИ
ПОЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ У КИЄВІ

Д 76 ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ТА ДОЛІ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ
У СХІДНІЙ ЄВРОПІ. Матеріали міжнародної наукової кон-
ференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького, 30 лис-
топада – 1 грудня 2015 року, м. Київ. За редакцією Леоніда
Фінберга – К.: Дух і Літера, 2016. – 448 с., з іл.

ISBN 978-966-378-462-5

До збірки увійшли тексти доповідей учасників наукової конференції. У статтях висвітлюється роль Митрополита Андрея Шептицького в рятуванні єврейських дітей в Галичині у 1941–1944 роках. Низку статей присвячено аналізу нацистської політики щодо національних та релігійних меншин. Докладно досліджуються механізми співіснування з окупаційною владою, життя у містах у роки окупації. Окремо розглядаються проблеми подолання радянських міфів про історію Другої світової війни, а також досліджуються масштаби та специфіка репресій радянської влади – від початку Другої світової війни до окупації території Західної України.

Видавці: *Костянтин Сігов, Леонід Фінберг*

Літературний редактор: *Оксана Пашко*

Англійський редактор: *Ярослава Стріха*

Комп'ютерна верстка: *Ірина Риндюк*

Дизайн обкладинки: *Світлана Невдаценко*

На обкладинці використано зображення скульптури Вадима Сидура
«Формула скорботи», 1972 рік

За виклад, точність фактичного матеріалу, зокрема і цитувань,
відповідають автори збірника. Думки і погляди авторів не завжди
збігаються з думкою редакції.

ISBN 978-966-378-462-5

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2016

ЗМІСТ

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ: СПРОТИВ ЗЛУ ТА НАСИЛЛЮ

- Боляновський Андрій.* Між християнською мораллю і нелюдським злом (реакція Митрополита Андрея Шептицького на окупаційну політику націонал-соціалістичної Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр.: від формальної лояльності до критики і протестів)..... 7
- Соловка Любов.* Митрополит Андрей Шептицький: публічний протест проти злочинів нацизму та ініціювання порятунку євреїв 71
- Крупник Любов.* Дискредитація Митрополита Андрея Шептицького та УГКЦ як практика радянської влади 111

НАЦИСТСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ ТА РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД

- Поляков Володимир.* Стратиграфія жертв населення Криму у роки Другої світової війни 123
- Льюшин Ігор.* Нацистська політика і практика стосовно української і польської громад на територіях їх спільного проживання в роки Другої світової війни 129
- Кривошей Дмитрій.* Национальная политика оккупационных властей в Беларуси (1941–1944 гг.) 150
- Трофимович Володимир, Іванов Сергій.* Нацистська політика геноциду євреїв на Волині 165
- Шпилевський Євгеній.* Масові розстріли військовополонених, цивільного населення, геноцид єврейства, ромів та душевнохворих на Чернігівщині в роки нацистської окупації (1941–1943 рр.) 182
- Моторна Ірина.* «Долина плачу»: депортація румунських ромів у Трансністрію (1941–1944 рр.) 208

СПІВІСНУВАННЯ З ОКУПАЦІЙНОЮ ВЛАДОЮ

- Михальчук Роман.* Форми протистояння та опору єврейських жінок під час катастрофи (на прикладі Рівненщини)..... 214
- Прохорова Анна.* «Я сторож братові моему»: люди, які загинули, рятуючи євреїв 225
- Нестеренко Лідія.* Село Іванківці Срібнянського району Чернігівської області в роки нацистської окупації (вересень 1941 – вересень 1943 рр.)..... 231

ІСТОРІЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПОДОЛАННЯ РАДЯНСЬКИХ МІФІВ

- Коваль Аліна.* Маргінальні явища у середовищі радянських партизанів і в лавах українського визвольного руху (1941–1943 рр.)..... 254
- Чорний Олександр.* «Чорна піхота» в битві за Дніпро у спогадах М. Г. Абдуліна 266
- Салтан Олександр.* Корюківська трагедія 1943 року: шлях від фальсифікації до усвідомленої комеморації..... 273
- Проскурова Світлана.* Усна історія Другої світової війни на Кіровоградщині..... 282

РЕПРЕСІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ: ВІД ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДО ОКУПАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

- Вронська Тамара.* «Примус до миру»: депортації як вияв політичного терору та сімейного заручництва у Західній Україні (1944–1953 рр.)..... 312
- Соловей Елеонора.* Загибель поета як символ (Окупація Харкова і Володимир Свідзінський)..... 333
- Стародубець Галина.* Радянізація символічного простору Західної України як засіб боротьби з повстанським рухом..... 346

<i>Марчук Володимир. Боротьба карально-репресивних органів радянської влади з українським національно-визвольним рухом на території Рівненської області у 1944–1945 рр.</i>	357
---	-----

ЖИТТЯ У МІСТАХ У РОКИ ОКУПАЦІЇ

<i>Василик Ірина. Провідні галицькі адвокати, репресовані в період Другої світової війни</i>	376
--	-----

<i>Савицька Оксана. Повсякденне життя населення Чернігова в умовах війни: між окупаційним режимом і радянською владою (1943–1945 рр.)</i>	383
---	-----

<i>Ісаюк Олеся. Поширення плямистого тифу серед цивільного населення у період нацистської окупації Західної України (1941–1944): нетипова динаміка захворюваності як вірогідна ознака використання хвороби проти мирного населення</i>	404
--	-----

<i>Бистра Марія. «Дни тянулись, словно год...»: шкільні твори про пережите в роки Великої Вітчизняної війни як історичне джерело</i>	416
--	-----

Анотації, ключові слова.....	426
------------------------------	-----

Відомості про авторів.....	444
----------------------------	-----

Любов Соловка

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ: ПУБЛІЧНИЙ ПРОТЕСТ ПРОТИ ЗЛОЧИНІВ НАЦИЗМУ ТА ІНІЦІУВАННЯ ПОРЯТУНКУ ЄВРЕЇВ

«Я хотів би стати всім для всіх, щоби всіх спасти...»

Слуга Божий Андрей Шептицький
«Перше слово Пастиря». 02.08.1899¹.

Гуманізм Велетня Духу – Андрея Шептицького – визначався вже самим його народженням, біографією, історією всього роду Шептицьких, акумулюванням в одній особі європейської світської та релігійної освіти (доктор права, доктор богослов'я та філософії), життєвим досвідом, тягарями й випробуваннями (хвороби, заслання). Курт Левін, беручи активну участь у беатифікаційному процесі Шептицького, на запитання «Чому його, єврея, цікавить беатифікація Митрополита Андрея?» відповів: «Святість цього чоловіка була визнана як християнами, так і євреями ще за його життя... Спадщину цієї людини необхідно зберегти, а його ідеї та здобутки зробити знаними у світі...»².

Діяльність Шептицького висвітлювалась у працях багатьох релігійних, громадських діячів та істориків³, але сьогодні цілісної його біографії немає, як немає і окремої наукової біографії, присвяченої життю та діяльності митрополита в період нацистської окупації. Відверто негативну оцінку отримала діяльність Шептицького в період Другої світової війни в радянській, післявоєнній польській, частково в ізраїльській та сучасній

російській історіографії; у цих роботах активно використовуються певні штампи («колаборант нацистів», «зрадник», «націоналіст-антисеміт», «колаборатор») та радянські методи аргументації. Як наслідок, у висвітленні діяльності Шептицького «безпристрасна наука поступилася місцем ідеології»⁴.

Суттєвий внесок у об'єктивне вивчення діяльності Шептицького в роки Другої світової війни зробили Ю. Бусанг, Ж. Ковба, А. Кравчук, О. Сурмач, І.-П. Хімка, Ш. Редліх та ін.⁵; важливими історичними джерелами є спогади К. Левіна, Д. Кахане та ін.⁶ Колосальна робота проведена науковцями, архівістами з підготовки до друку збірників документів⁷. Фактично частина цих джерел ще не введена повною мірою в науковий обіг.

Напередодні Другої світової війни в Галичині домінував національно-демократичний табір, і не в останню чергу завдяки мудрій позиції Митрополита, який мав неабиякий авторитет у політикумі та соціумі⁸. Окремі негативні тенденції, які теж мали місце в краї, загалом не порушили мирного співіснування націй і груп.

Реалізація на західноукраїнських теренах у 1941–1944 рр. політики Третього Райху щодо євреїв – Голокосту – стала частиною етнодемографічної катастрофи Галичини середини ХХ ст. Своїм декретом «Не убий!» Шептицький «публічно засудив головний інструмент війни – вбивство людини»⁹, але Митрополиту дорікають датою послання, опублікованого 21 листопада 1942 р. Метою нашої статті є цілісний аналіз всієї відомої сьогодні розпорядчої та пасторальної спадщини митрополита за період з 1 липня 1941 р. по 21 листопада 1942 р.¹⁰

У складний період окупації Шептицький запровадив церковне урядування у формі Архієпархіальних Соборів, вони тривали досить довго і, починаючи з 1941 р., були присвячені окремим заповідям¹¹. До кожного з таких соборів митрополит звертався з певним посланням. Розпорядження Митрополичого Ординаріату, головою якого був А. Шептицький, пастирські послання Митрополита публікувалися у виданні «Львівські Архієпархіальні Відомості» (ЛАЄВ) та газетах. Оскільки періодичні видання

перевіряла цензура, нерідко їх конфісковували, існувала загроза повної або часткової заборони друку, послання проголошувалися на зібраннях кожного четверга¹²; надалі їх переписували, розповсюджували у деканатах єпархії, зачитували на проповідях, доносили вірним у духовних бесідах, під час сповіді. 1941 р. не вийшло жодного числа ЛАЄВ, але це зовсім не означало, що Церква мовчала.

Саме 1942 р. настав час для 5-ї заповіді й, головне, з'явилася можливість опублікувати¹³ публічний протест проти політики нацизму. Шептицький на початку послання «Не убий» пише: «Очікуючи хвилі, в якій логічним порядком предмету дійдемо до обговорення п'ятої заповіді, ми вже від року кілька разів в коротких посланнях звертали увагу Всеч[есного] Духовенства і дорогого нам народу на превелику вагу заховування святого закону любові ближнього і на крайню суспільну і всенародну небезпеку переступлення п'ятої заповіді “Не убий!”»¹⁴.

Пастирські листи Митрополита від 01.07.1941 та 05.07.1941¹⁵ були оприлюднені в короткий період українського державотворення після прийняття 30 червня 1941 р. Акту відновлення Української держави¹⁶. У них говориться про відповідальність, солідарність, совісне сповнення обов'язків, мурашину працю, жертву життя для побудови держави на засадах справедливих Божих законів¹⁷. «Установленій [тобто українській] владі віддаємо належний послух. Узнаємо Головою Краєвого Правління Західних Областей України Пана Ярослава Стецька. Від уряду Ним покликаного до життя очікуємо мудрого, справедливого проводу та заряджень, які узгляднили би потреби і добро всіх замешкуючих Наш Край громадян, без огляду на це, до якого віросповідання, народності і суспільної верстви вони належать»¹⁸. Д. Кахане писав: «Саме цей уривок із послання митрополита такий важливий для євреїв, говорить нам багато чого про його автора. В ті божевільні дні привселюдні заяви про обов'язок або толерантність відносно прихильників інших релігій, під якими митрополит, не приховуючи цього, розумів у першу чергу євреїв, потребували чималого мужності і непохитності моральних підвалин, той, хто їх прого-

лошував, наражався на чималий ризик. Дійсно, наслідки не примусили себе очікувати. Гімmlер наказав заарештувати митрополита»¹⁹.

Окремого послання Шептицького з цього приводу не виявлено²⁰, але за свідченнями рабина Кахане та Курта Левіна – сина рабина Єзекиїля Левіна, заклик до уряду про добро всіх громадян краю, незалежно від національності, був прямим наслідком зустрічі Митрополита з рабином львівської єврейської громади, д-ром Левіним, якому він «пообіцяв написати послання із закликом до українців не брати участь у вбивствах і пограбуваннях. Але при цьому він визнав, що ніяк не зможе вплинути на те, що чинять німці»²¹.

Син Є. Левіна Курт так описував подробиці цієї важливої зустрічі, на якій також були присутні ігумен Климентій Шептицький та о. Грицай, секретар Митрополита: «Митрополит прийняв його негайно. Батько згадав про те, що Митрополит багато разів виявляв приязнь до єврейської громади. Батько наголосив, що у час смертельної загрози він в ім'я Господа просить допомоги. Митрополит був вражений звісткою про звірства, що чинять його люди. Він пообіцяв одразу звернутися до німецьких властей, а також послати на вулиці священників та монахів, щоб зупинити погром. Він запропонував батькові залишитися в його резиденції, поки в місті все заспокоїться. Батько відповів, що його місце разом із громадою і що він повертається...»²².

«Того самого дня (тобто 01.07.1941. – Л. С.) невдовзі по розмові з Левіним... Митрополит написав відозву до вірних, вже знаючи зі слів Є. Левіна, що відбувалося в місті Львові. Слова про "всіх громадян... без огляду на віросповідання" ясно показують, що Шептицький виступав проти переслідування євреїв»²³. Щодо подій у Львові на початку липня 1941 р. є свідчення К. Левіна про те, що через день-два «під впливом священників і монахів, присланих Митрополитом Шептицьким, натовп угамувався...»²⁴.

Дискусійні рядки «Побідоносну Німецьку Армію витаємо як освободительку від ворога»²⁵ прописані аж у 8-му абзаці послання від 01.07.1941, яке ми розглядаємо. Прописані коротко, формально, там, де акцент зроблено на основній причині привітання

німецькій армії як «освободительки від ворога» Церкви, релігії, духовності та України – тобто від більшовиків, безбожного радянського тоталітаризму, плодами якого стали Голодомори, ГУЛАГи, Великий Терор. Професор Я. Заборовський відзначає саме в цьому місці нехарактерний для Митрополита стиль, особливо це стосується послання від 05.07.1941, коли стало відомо про арешти очільників новоствореного уряду²⁶. Маловідомим для загалу є те, що нацисти привнесли горе і в родину Митрополита: ще до зайняття німцями Львова, у червні 1941 р., в Замості гестапо розстріляло як заручника брата Андрея Шептицького – Олександра.

Ситуація змінювалася блискавично. В умовах бездержавності України Митрополит був змушений виконувати роль етнарха²⁷, і вже 10 липня 1941 р., на думку Ж. Ковби, коли фактично на місцях були відсутні владні структури, митрополит прямо закликає священників до самостійної праці «над допровадженням до порядку парохії і громади, починаючи від обрання вїтв і закінчуючи роботою над поправою релігійного життя, його основи божої благодаті»²⁸. У «Посланні до духовенства про організацію парохій і громади» (10.07.1941)²⁹ ідеться про необхідність посиленої праці над відбудовою самоврядування в парафіях і громадах, у тому числі про відповідальну участь у цьому процесі священників, створення відповідних органів із достойних кандидатів (обрання вїтв, громадської ради, ради старійшин із 3–4 авторитетних громадян, міліції) для уникнення отаманщини, анархії, розбрату, домашньої війни, непотрібного революційного духу, конфліктів. Це може здатися неймовірним, але митрополит намагався зорганізувати громадський простір в умовах війни на християнських засадах та свідомо протривав встановленню на теренах нацистського режиму, і дещо йому вдалося. На думку професора І. Андрухів, особливість формування органів самоуправління в цей період полягала в тому, що відбір до них здійснювався не за партійними, а за професійними ознаками³⁰.

Завершувалося відоме послання від 10.07.1941 напоумленням: «Вкінці прошу всіх Вас, Дорогі Отці, усильно упоминати нашу молодь, щоби вірністю в захованні Божого закону заслу-

говувала на Боже благоденство в праці для батьківщини. Нехай не забувають, що ніякі людські згляди й ніякі дані приречення не оправдовують гріха проти Божої заповіді. Нехай не забувають, що поступовування, оправдане під большевицькою навалюю, може бути грішне в часах, коли вже того оправдання нема. Можуть прийти хвили, в яких будуть Вам радити поступовування, протине Вашій совісті й Божому законіві. В таких хвилях поступайте завсіди як християни, вірні й послужні Божому законіві»³¹. Ці слова неправомірно не враховувалися при оцінці діяльності Шептицького на початку нацистської окупації. Вербування українців до поліцейських підрозділів було серйозною проблемою від самого початку окупації, тому, на думку А. Кравчука: «Шептицький звернувся до цієї справи вже 10 липня 1941 р., застерігаючи тих, хто спробує спричинитись до вчинків, які суперечать сумлінню та Божим заповідям»³².

М. Маринович пише, що Шептицький «напівпаралізований і з фізичного погляду немічний, став символом, який покриває собою цілий масив свого народу – до того ж не тільки свого. Можна, звичайно, втішатися, що це свідчення справжнього масштабу цієї історичної постаті, проте накладання на Шептицького такої “інтегральної” відповідальності вочевидь несправедливе»³³. Тим більше некоректно покладати на нього відповідальність як на політичного лідера (яким він не був) за нібито «аморальну поведінку українського народу»³⁴. Останнє пов'язане з єврейськими погромами літа 1941 року, які, як свідчать факти, були спровоковані й здійснені нацистами. Участь у них брав не український народ, а окремі антисемітські налаштовані маргінали, антисоціальні елементи, серед яких були і україномовні, і польськомовні (які, за спогадами львів'ян, чисельно переважали), люмпени, некрофіли, ґвалтівники і просто дезорієнтовані люди, кримінальний деструктивний, а подекуди й колишній радянський елемент та поруч – родичі закатованих енкаведистами, які в розпуці піддалися на нацистську пропаганду помститися євреям, звинуваченим огульно в «жидобільшовизмі» т. д.³⁵

У нашій статті ми зосередилися на аналізі ситуації на Прикарпатті у липні 1941 р. На цій території існувало дві зони оку-

пації: угорська, де українці мали більші можливості формувати свою адміністрацію, та німецька. Якщо на початок липня 1941 р. загалом по Україні вже загинуло 39 тисяч євреїв (із них у Львові біля 5 тисяч, Тернополі – понад 4,6 тисяч), то на Прикарпатті нараховувалося понад 750 осіб загиблих (геноцид, вчинений німецькими військовослужбовцями, у результаті якого було знищено 450 осіб, та спровоковані нацистами погроми, що відбулися у німецькій зоні; в угорській зоні зафіксовані окремі антисемітські акції, жертвами яких стало понад 300 осіб). Таким чином, можна констатувати, що організоване, систематичне й масове знищення євреїв на Прикарпатті почалося лише після передачі влади від угорської військової адміністрації німецькій цивільній владі 01.08.1941 р. Тобто Голокост став наслідком нацистської політики державно-адміністративного апарату Третього Райху.

Фактично нацисти не змогли спровокувати західноукраїнський простір на масовий антиєврейський погром. Тут не витримує критики версія прихильників т.зв. «функціоналістської» школи в історіографії Голокосту, на думку яких більшість процесів у Третьому Райху (на їх думку, режиму «організованого хаосу»), що вважалися раніше ініційовані владою, насправді були результатом ініціативи знизу, яка лише потім приймалась у верхах, причому без офіційної фіксації у наказах³⁶. Насправді Третій Райх на теренах Галичини планомірно й методично здійснював расистську політику щодо євреїв. «Як усяка влада, німці хотіли використати місцеве населення для реалізації своїх планів. Першою групою заходів були спроби зіграти на юдофобії, ототожнивши усіх євреїв з більшовиками і злочинами НКВС³⁷. Реакція місцевого населення виявилася неочікуваною для німців і бажане термінове «розв'язання єврейського питання» розтягнулося на два роки»³⁸. Депортація євреїв у табори масового знищення на території Польщі, в основному в Белжець, а також Майданек, та створення гетто, були характерними особливостями Голокосту саме в Галичині, на відміну від інших частин України.

Ж. Ковба зазначала: «Мені вдалося виявити факти, котрі дозволяють вважати, що були містечка, де місцеві проводили ОУН

володіли ситуацією і або прямо запобігали погромам, або їхні члени своєю поведінкою не допускали “голоту”, “шумовиння” до участі у провокаціях не лише проти євреїв, а й до грабежів, насильства»³⁹. Командир української міліції у Львові Іван Равлик, член ОУН, разом з родиною був розстріляний німцями за те, що намагався припинити єврейський погром⁴⁰. У липні – першій половині серпня 1941 р. у Львові українська міліція виступила оборонцями місцевих євреїв... За кілька днів була організована охорона, а згодом і переховування євреїв – колишніх старшин з Української Галицької Армії, у підпільні схованки відправлено єврейських лікарів, фахівців⁴¹.

Шептицький відкрито визнавав, що насильство, яке з’явилося з початком німецької окупації, вразило й окремих українців-маргіналів, та відразу зреагував на такі випадки соціальної дегенерації, серед яких найпоширенішим було залучення місцевої молоді до німецьких допоміжних частин поліції, оскільки «німецька влада використовувала такі збройні підрозділи для своїх спотворених цілей»⁴². Але в історіографії Голокосту, особливо коли йдеться про участь українців у нацистських антиєврейських акціях, помічаємо, як часто відбувається підміна понять: міліціонери, поліцаї, бандерівці, оунівці, а дехто взагалі йде далі й безапеляційно стверджує – українці⁴³. Навіть у науковій і, як не прикро, в енциклопедичній літературі ми натрапляємо на такі факти.

Під час короткого періоду українського державотворення українська влада намагалася створити свою міліцію; у зоні німецької окупації дозволялось створення міліції, але кількість міліціонерів не перевищувала 1-го на 100 жителів, вогнепальної зброї вони не мали⁴⁴. Уже в перші дні серпня, коли весь край було включено до дистрикту «Галичина», німці розпустили українську міліцію і створили свою т. зв. «українську допоміжну поліцію», повністю підпорядковану нацистській адміністрації, зокрема шуцполіції (поліції безпеки) та СС⁴⁵. Саме члени української допоміжної поліції на головному уборі («мазепинці») носили тризуб і саме до них ще 6 вересня 1941 р. Шептицький пише послання «Тризуб без хреста»: «Коли св. Володимир і по ньому усі

укр[аїнські] князі уживали яко державного знамени тризуба з хрестом, треба признати, тризуб без хреста за символ повороту до поганства і за сумний признак переваги безбожницьких течій серед нашої нещасної суспільності... Взиваю усіх християн епархії поборювати... прояви безбожництва в практиках укр. патріотизму»⁴⁶. Зрозуміло, що таку публікацію нацисти не дозволили. Послання, виявлене Ж. Ковбою у фондах ЦДАВО України (опубліковане в збірнику 2003 р.⁴⁷), було оприлюднено шляхом оголошення 11 вересня 1941 р.

5 жовтня 1941 р. Шептицький від імені Митрополичого Ординаріату (вищого органу управління Митрополією) пише послання «Про злочин чоловіковбивства», у якому доручає духовенству часто представляти вірним злобу задержаного гріха добровільного чоловіковбивства, наголошувати на першому постулаті християнства – пошануванні людського життя, на чеснотах жертвності віддати своє життя за ближніх, за їх життя і спасення. «І коли не маємо можности голосно протестувати проти таких злочинів в пресі та голосом обурення п'ятнувати [засуджувати] той злочин і... відстрашувати перед його сповненням наших вірних, а передовсім нашу молодь, то тим усильніше, тим частіше і тим більше рішучо мусить підноситися той голос з христ. проповідальниці. Нехай усі християни розуміють, що, хто має руки сплямлені людською неповинною кров'ю, той має на чолі п'ятно Каїна і є проклятим поміж своїми братами... Нехай наша молодь знає, що нема на світі влади, яка могла би дозволяти одобряти або наказувати злочин чоловікоубійства...»⁴⁸.

На трьох сторінках ще 5 жовтня 1941 р. викладені думки, що близькі до основних тез послання «Не убий». Відповідних публікацій у той час не виявлено, послання було оприлюднене шляхом зачитування 9 жовтня 1941 р.⁴⁹ Оскільки документ уперше опублікований лише 2003 р.⁵⁰, вважаємо його стрижневим для об'єктивної оцінки діяльності Шептицького в роки Другої світової війни.

Заклик до захисту людського життя був прямою відповіддю політиці нацистської влади та нацистській ідеології зокрема. «Злочин чоловікоубійства нарушує також найглибші основи

культури народу, бо першим постулатом тої культури є пошанування людського життя. Народ, що не уміє людського життя шанувати, це народ дикий, недостойний ставати в ряди з християнськими народами світа»⁵¹. У контексті послання Шептицький ніби повчає український народ не деградувати, як нацисти, які на високоосвічений німецький народ Гете і Гайне, Баха, Бетховена й великих філософів накинули тавро людиноненависницької орди.

У трьох наступних посланнях, об'єднаних назвою «Як будувати рідну хату» (грудень 1941 р.)⁵², зосереджено увагу на основній умові побудови держави – здійсненні політики національного примирення та подоланні внутрішніх перешкод на шляху до єдності народу. Держава має забезпечувати своїм громадянам право на «свободу виконувати той культ релігійний, який уважає за свій, оскільки в тому культі ніщо не противиться природній моралі»⁵³. Тобто йдеться про цивільну толерацію всіх вірувань і культів. Шептицький говорить про українську державу як Все-національну хату, що забезпечує щастя всім громадянам, в якій громадяни і провідники мають громадянські чесноти, а провідна влада походить від Бога. «Для збереження природної правильної свободи громадян керівна влада встановляє справедливі закони, непротивні Божому праву і загальному добру»⁵⁴. Зрозуміло, що нацисти заборонили публікацію послання.

Загалом у проаналізованих вище посланнях 1941 р. постійно наголошується на тому, яких принципів має дотримуватися влада – виконання Божих законів та рівність перед цивільним законом – тільки після цього такій владі мають підкорятися християни. «Християнську покору цивільній владі Шептицький вважав зумовленою, а не абсолютною. «Прихований зміст цього вчення полягав у тому, що у разі невиконання цих умов християни не були зобов'язані коритися цивільній владі», – вважає А. Кравчук⁵⁵. Стосувався він усіх політичних устроїв, включно з нацистською окупаційною адміністрацією.

Згідно з правилами Архієпархіального Собору 1941 р. до декрету «Догматичні основи моралі» пастирі мали неухильно нагадувати вірним, що «любов ближніх є важливішим обов'язком, ніж любов тіла, бо: “І нам треба класти душі за братів”»⁵⁶.

14 січня 1942 р. Шептицький спільно з іншими українськими діячами написав листа Адольфові Гітлеру, в якому оскаржував деякі аспекти німецької політики в Галичині; зокрема, йшлося про невиконання обіцянок німців щодо використання українських військових підрозділів лише для боротьби з більшовиками⁵⁷. Професор І.-П. Хімка також зазначає, що Шептицький протестував проти розстрілів мирного населення та висловлював свою позицію особисто губернатору Галичини Ляшу, пізніше його наступникові Вехтеру. До райхсфюрера СС Гімmlера з протестом проти знищення єврейського населення в Галичині митрополит звернувся в лютому 1942 р. Оригінали цих листів не збереглися, але Рабин Кахане та ще три особи підтверджують їх існування⁵⁸. Шептицький висловив Гімmlеру рішучий протест проти залучення членів української допоміжної поліції до операцій, що мали на меті знищення євреїв⁵⁹.

Митрополит з незвичайною сміливістю і різкістю висловив свій протест з приводу безпрецедентного масового знищення безневинного єврейського народу. «Цей факт став сенсацією, оскільки був жестом воістину героїської відваги в обороні всього галицького єврейства. До тієї пори ніхто в Європі не мав сміливості встати на захист єврейського населення так відкрито, виступаючи з різким протестом і засудженням дій сумнозвісної своїми звірствами Державної Таємної Поліції гітлерівської Німеччини»⁶⁰.

А. Кравчук вважає, що Шептицький від початку нацистської окупації «пройшов складний шлях від пристосування до опору нацистській владі»⁶¹. Своїми пастирськими посланнями митрополит «всіляко намагався утримати людей від ненависті взагалі і расової ненависті зокрема»⁶².

Д. Кахане наводить слова Митрополита, сказані ним у 1943 р., але які характеризують його позицію від початку окупації: «Ми проти звірств, учинених нацистами, і зробимо все можливе, щоб обвинуватити їх у нелюдськості і святотатстві. Пастирське послання німецького кардинала Фаулхабера, як і моє власне послання в листопаді 1942 року, є незаперечним доказом позиції церкви стосовно нацизму і його ставлення до єврейського питання.

Публікація мого пастирського послання була пов'язана з рядом труднощів, воно кілька разів піддавалося цензурі. Нещодавно мене відвідала офіційна делегація міністерства закордонних справ Німеччини. Я відкрито засудив їхні дії і заявив протест проти жорстокого, зв'язного ставлення до євреїв. Ми, як людські створіння, зобов'язані заявити свій протест і найсуворішим чином засудити переслідування євреїв та всі види расової дискримінації. Я знаю, що християнський світ сторіччями вчиняв гріх проти євреїв. Мене це пригнічує, глибоко пригнічує, і я роблю все можливе, щоб протистояти смертельному гріху переслідування євреїв. Саме на цьому я робив наголос у своєму листі до Гімmlера»⁶³.

Листи-протести Шептицького до Гітлера і Гімmlера у 1942 р.⁶⁴ призвели до того, що знову був відданий наказ про арешт митрополита, але місцева німецька адміністрація, посилаючись на його величезний авторитет, домоглася його відміни, хоча краєм прокотилася хвиля арештів священників УГКЦ, обвинувачених у хрещенні євреїв, протидії «німецькій справі». Частими стали обшуки в Соборі Святого Юра⁶⁵. Німці помстились Шептицькому за лист, припинивши діяльність Української Національної Ради, почесним головою якої він був, вважає професор Т. Гунчак⁶⁶.

27 березня 1942 р. було прийнято розпорядження Митрополитичого Ординаріату щодо церковної кари за злочин чоловіковбивства – кару клятви (прокляття. – Л.С.) обридження, знеслави, «щоби вірним дати відстрашаючий примір і успішно звернути увагу всіх християн на нелюдську злобу злочину чоловіковбивства»⁶⁷. Тобто йдеться про те, що розривом усяких зв'язків, бойкотом родини вірні мають дати зрозуміти злочинцеві, що бачать у ньому небезпеку для громади, джерело зарази⁶⁸.

1942 рік – найтрагічніший в історії євреїв. Стало ясно, що нацисти прийняли рішення про «остаточне розв'язання єврейського питання» (у січні 1942 р. відбулася Ванзейська конференція), розпочалася масова депортація євреїв до концентраційних таборів, яку Владика Андрей вважав найбільшим злочином ХХ ст.⁶⁹ Уже в березні 1942 р. до одного з таборів – у Белжець – було «виселено» перші партії галицьких євреїв.

Проводячи антиєврейські акції на місцях, нацисти спочатку намагалися розіграти антикомуністичну, а згодом і релігійну карту. Окремі акції проводилися у дні релігійних свят: Суккот (Надвірна, 06.10.41), Рош-га-шана (Станіслав, 12.10.1941), Йом Кіпур (Рогатин, 21–22.09.42), на католицьке Різдво (24-25.12.1942, Станіслав), на греко-католицьку Пасху (Коломия, весна 1942 р.). Увесь світ, у тому числі єврейський, мовчав⁷⁰, щодо Голокосту не було озвучено й офіційної позиції Ватикану.

Вважаючи, що прийшли найдраматичніші часи і для українців, Шептицький 14–15 квітня 1942 р. пише послання «Марія-Мати», котре було не тільки виголошене, але й опубліковане в травні 1942 р.⁷¹ На цей один з найфундаментальніших, у т. ч. з богословського погляду, текст не звернули увагу ані нацисти, які дозволили його публікацію, ані громадськість⁷². Згадуючи про розп'яття Ісуса Христа та внутрішній стан Марії, яка «стояла під хрестом у хвилі, коли Христос умирав», Великий Митрополит писав не про винуватців розп'яття⁷³, він роздумував над жертвою самої Марії, «коли Божою любов'ю обіймала ціле людство, за яке Христос умирав непонятою любов'ю ближніх, коли тою любов'ю обіймала і всіх ворогів, себто людей, що своїми гріхами Христа розпинали, тих жидівських архиєреїв і фарисеїв... що наповняли Єрусалим своїми дикими криками “Распи, распни”»⁷⁴. Ось як думала Марія про жертву, яку вимагав від неї Бог, «Ап[остол] Йоан мав бути для Неї сином тим самим титулом, яким-то титулом ставали через це слово Христа синами Її усі ті, за яких Христос умирав... Але в ту жертву за ворогів, у ту любов Твоїх ворогів вложити ціле материнське серце так, щоб їх прийняти за рідних дітей. Вараву, Юду – синами назвати і любити серцем матері?.. Тая жертва, якої вимагаєш, – то розп'яття Мого материнства!.. Так могла випрошуватись Діва... Але жертву Свою довершила і стала Матір'ю людства, християн, грішників – Матір'ю кожного з нас зокрема. Кожного з нас готова була рідна мати спасати, може, й власною смертю...»⁷⁵.

Це послання спростовує інший закид Шептицькому – у тому, «що у відомих посланнях євреї ніколи не згадуються відкрито»⁷⁶.

У посланні «Марія-Мати» Шептицький випереджає час: офіційно обвинувачення євреїв у вбивстві Ісуса Христа католицька церква зняла тільки в 1965 р. На нашу думку, як Глава Української Греко-Католицької Церкви, в умовах розгортання безпрецедентного злочину проти святості людського життя, зведеного Третім Райхом у ранг державної політики, він взяв на себе цю відповідальність виправдання самостійно. Священики отримали настанови під час проведення щоденних марійних богослужінь упродовж місяця в травні 1942 р. знову і знову акцентувати, що «зі всіх язв найстрашніша – язва злочинів, добровільно сповнюваних»⁷⁷.

Навіть Письмо-послання на ювілей Папи, написане 17.04.1942 р. та опубліковане в травні 1942 р.⁷⁸, використав митрополит для того, щоб мати змогу донести свою позицію, заклеїти диявольський режим: «По сім пізнати Божі діти і діти диявола. Кожен, хто не чинить справедливости, не є від Бога, [а й той], хто не любить брата свого... Любов наша до ближніх має бути така, як любов Христа, – аж до віддання життя за них... А що Він душу положив за нас, і нам треба класти душі за братів...»⁷⁹. Наведені вище цитати з послання також спростовують поширене твердження про те, що найбільш «суворе засудження Шептицьким нацистського режиму з'являється в його листі у Ватикан [29–31.08.1942]»⁸⁰. Треба зважати на те, що лист у Ватикан – це документ із категорії таємного приватного листування, а цінність публічних послань полягала в донесенні їх до масової свідомості.

У посланні «Про милосердя», написаному в травні–червні 1942 р., яке теж було опубліковане⁸¹, Великий Пастир милосердя й любові до ближнього знову протиставив злочин чоловіків-вбивств⁸². Шептицький зазначав, що Боже милосердя щодо людей так пов'язане обов'язком і чеснотою милосердя, «що Бог наче тільки одного від нас домагається»⁸³. Цитуючи Святе Письмо, зокрема, слова «коли ворог голодує, дайте йому їсти, коли має спрагу – дайте йому пити» (Рм, 12, 20), акцентував, що «милостиня – це вияв христ[иянської] любові ближнього, любові, яка протягається на всіх ближніх взагалі, себто і на чужих, невірних, безбожників та ворогів»⁸⁴. А найвищий ступінь

любові – віддати життя за любленого, «і нам треба класти душі за братів» (1 Йо. 3, 17). Є обставини, в яких той обов'язок мусить бути сповнений в повному, буквальному, значенні... в кожній любові до ближнього мусить бути бодай щось із тої жертви, мусить бути готовність на ту жертву... Таким є християнство. В порівнянні з ним якою правдивою безоднею злоби і ненависті є злочин чоловіковбивства! У християнському понятті це – правдиве повторення злочину Каїна. Бо кожний ближній є братом, є членом тої людської родини, яка розрослася з родини першого чоловіка... Чоловіковбивство є злочином, що в суті речі найбільше віддаляє чоловіка... від християнського поняття життя... З гріхів поміж людьми та супроти людей чоловіковбивство являється найбільшим злочином, найбільшим запереченням людської природи, бо смерть є найбільшим злом, яке може людина людині завдати. Тому цей злочин найбільше людину відчужує від людей... стягають на чоловіка прокляття неба... кличе до неба о пімсту... мусить у вірних християн збудити почування обурення та обридження»⁸⁵.

Ш. Редліх вважає послання «Про милосердя» запереченням расистського мислення, а за силою і постулатами – не менш важливим, ніж «Не убий», яке побачило світ пізніше⁸⁶. Митрополит, за свідченнями Д. Кахане, розповідав, що в пастирському посланні із закликом до милосердя він рішуче підкреслив, «що в часи випробувань, які настали, необхідно шанувати не тільки українців і не тільки християн, але будь-яку людину, незалежно від її віросповідання... Зрозуміло, що він не міг відкрито сказати, що під жертвами він розуміє євреїв. У цьому випадку журнал був би негайно конфіскований німцями. В усякому випадку архієпископ робив усе можливе для полегшення важкої долі євреїв», – робить висновок Кахане⁸⁷.

«Тим, які мали вуха, щоб слухати, – пише А. Кравчук, – наказано було тримати двері своїх домівок відчиненими для переслідуваних... навіть за умови особистого смертельного ризику, надавати притулок тим, чиє життя наражалось на небезпеку»⁸⁸. На думку о. Ореста Смицнюка, після появи послання «Про

милосердя» по деканатах пішло усне розпорядження переховувати євреїв.

А. Кравчук вважає послання «Про милосердя» (червень 1942 р.) та «Не убий» (листопад 1942 р.) не тільки такими документами, в яких Шептицький висловлює моральну критику нацистського режиму, засуджує санкціоноване державою насильство та стверджує християнський обов'язок захищати святість людського життя, але й такими, що «визначили готовність Шептицького оскаржувати законність німецької політики» і були початком процесу, який завершився відкритою відмовою УГКЦ коритися законам Німеччини⁸⁹.

Лист до Папи Пія XII від 29–31.08.1942⁹⁰ вже містив відкриту критику системи націонал-шовінізму. Шептицький зазначав: «Визволені німецькою армією з більшовицького ярма, ми відчули певну полегшу, яка все-таки не тривала довше як місяць-два. Потрохи уряд встановив режим терору і корупції, насправді неймовірний, та який з дня на день стає щораз важчим та нестерпнішим. Сьогодні вся країна погоджується, що німецький режим є можливо до більшої міри, ніж більшовицький режим, злим, майже диявольським. Вже не менше як рік немає дня, в якому не були б сповнені страшні злочини, вбивства, крадіжки, грабунки, конфіскації, хабарництво. Жиди є першими жертвами того. Число жидів, замордованих у нашому малому краю, напевно перевищує двісті тисяч... На початку власті встидалися таких вчинків негуманної несправедливості і намагалися забезпечити себе документами, які могли б довести, що авторами цих вбивств були жителі краю або міліціонери. Але згодом вони почали вбивати жидів на вулицях, на очах у всього населення... У пастирських листах я протестував проти вбивства. Звичайно ці послання були конфісковані, але вони були прочитані перед зібраним духовенством чотири чи п'ять разів. Я проголосив чоловіковбивство злочином, який підлягає екскомуніції, задержаній Ординарієві. Крім цього я протестував окремим листом до Гімлера і я старався запобігти вписуванню молодих до поліцейських служб... Я не додаю критики системи, яку Ваша Святість знає краще від усіх

нас. Ця система брехні, обману, несправедливостей, грабунків, карикатури всіх ідей цивілізації і порядку. Ця система надмірного егоїзму до абсурдного рівня, зовсім божевільного національного шовінізму, ненависті до всього, що є чесним і гарним, становить щось настільки феноменальне, що остовпіння, можливо, є найпершим почуттям у того, хто побачив цього монстра. Куди ця система заведе нещасну німецьку націю? Хіба тільки до такої регенерації раси, якої історія людства ще не бачила»⁹¹.

Наводимо нижче основні постулати послання «Не убий» (листопад 1942 р.) як доказ їх оприлюднення у попередніх посланнях:

– страшний обов'язок душпастирів перед небом та землею перестерегти вірних перед злом, що в останніх часах жахливим способом шириться між ними;

– вага, святість і велич Божого закону велить любити ближніх як самих себе, цій чесноті протиставляється мерзенний злочин чоловіковбивства;

– любов ближнього є в християнстві всім, а правда любов обнімає всіх ближніх. Годиться вправді своїх близьких більше, а дальших, чужих менше любити, але християнською любов'ю треба усіх ближніх обнімати;

– тої то пресвятої всеобнімаючої християнської любові ближнього для Бога найгірше відрікається і в собі нищить той, хто допускається страшного мерзенного злочину проти п'ятої заповіді Божої: «Не убий!»;

– основою всякого суспільного ладу, після прийняття і пошанування авторитету, має бути ненарушена святість людського життя;

– дивним способом обманюють себе і людей ті, хто політичне вбивство не вважають гріхом, наче би політика звільняла чоловіка від обов'язку Божого закону та виправдовує злочин, противний людській природі. Так не є. Християнин є обов'язаний заховувати Божий закон не тільки в приватному житті, але й в політичному та суспільному житті. Людина, що проливає неповинну кров свого ворога, політичного противника, є таким самим чоловіковбивником, як людина, що це робить для рабунку, і так само заслуговує на кару Божу і на клятву Церкви;

– християнин, і не тільки християнин, а кожна людина обов'язана з людської природи до любови до ближнього. І не тільки християн, але й всіх людей буде Всев. Бог І. Христос, справедливий Суддя, судити по всім ділам життя, а передусім по ділам милосердя і любови ближнього;

– чоловіковбивство є гріхом задержаним в нашій Єпархії Митроп. Ординаріят, письмом з дня 27/3.1942 установив на чоловіковбивців кару церковної клятви, застережену ординаріатові.

Окремо в посланні говориться про вбивство братів-громадян тієї самої української національності, тобто вище говорилося саме про геноцид інших братів (зокрема й євреїв).

У посланні «Не убий!» також говориться, що «біблійна заборона вбивства та вчення любови вийшли поза рамки християнської спільноти...» Митрополит знову обрав непрямий спосіб висловлення своїх поглядів, але те, що містилось між рядками, зрозуміли і українці, і євреї⁹².

Нагадуючи вірним про Божі заповіді, у посланні «Не убий!» Шептицький писав: «Бувають одначе часи, в яких суспільність особливим способом потребує, щоб вірним той обов'язок торжественно і усильно пригадати. По нашому глибокому переконанні настали саме такі часи, – часи, в яких люди забувають про Божий закон, в яких множаться гріхи, сповнювані прилюдно і голосно без достаточного спротиву зі сторони християн»⁹³. У 1996 р. папа Іван Павло II вибачився за те, що Ватикан пасивно ставився до фашизму і не боровся з ним усіма засобами, вибачення за Голокост пролунало з уст Папи в 1997 році. Тоді він висловив жаль, що «совість християн мовчала під нацизмом і християни не чинили потрібного духовного опору переслідуванню євреїв»⁹⁴.

Послання «Не убий», із засудженням політичних та масових вбивств, їх організаторів і виконавців під загрозою відлучення від церкви, опубліковане та прочитане в листопаді 1942 р. у 4500 церквах та монастирях. Правила до Декрету Собору «Про п'яту заповідь» опубліковані у «Львівських Архієпархіальних Відомостях» (Річник LV, листопад 1942 р., ч. II)⁹⁵. Сучасники

тих подій стверджують, що лист мав сильний вплив на вірних⁹⁶. У доповідній записці «О положении Униатской или Греко-католической церкви и деятельности духовенства в период немецкой оккупации» із фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, надісланій начальником управління НКДБ Львівської області наркомун держбезпеки УРСР 16.09.1944, зокрема говориться: «В конце 1942 года Шептицким было направлено письмо Герингу [так в документе. – В. С.], в котором он протестовал против истребления евреев... В ответ на это письмо Герингом была прислана из Берлина в город Львов группа гестаповцев, которая сделала обыск в резиденции Шептицкого (монастыре Юра)... Это еще больше обострило Шептицкого против немцев и он запретил духовенству в формулах поминовения молиться за Гитлера и его воинство»⁹⁷. Результатом листа до Гітлера із протестом проти Голокосту євреїв, винищення військовополонених, злочинів гестапо, у 1943 р. були обшуки в митрополичих палатах. «Але заарештувати Князя Церкви режим не наважився»⁹⁸, передбачаючи посилення спротиву українців окупаційному режиму.

Як ми бачимо пастирські листи Андрія Шептицького на багато років випередили офіційні кроки Ватикану. З цього приводу М. Маринович справедливо зазначав: «Нацизм – це тотальна поразка християнства, яке не розпізнало за привабливими національними чи цивілізаційними масками огидне тріумфальне обличчя диявола! Утім можна сказати й сильніше: Митрополит Шептицький краще за інших розпізнав сморід пекла в гаслах ненависти й морду, а відтак дав розмаїтим проявам тоталітаризму точний діагноз»⁹⁹. Міжнародна католицько-юдейська історична комісія 2000 року у звіті «Ватикан і Голокост» назвала Митрополита Шептицького єдиним ієрархом Католицької Церкви, який засудив нацистську кампанію проти євреїв¹⁰⁰.

Чи зробив у тих умовах Шептицький усе можливе? У декреті «Про ліберальну совість»¹⁰¹ від 09.04.1942 він зазначав: «З такими збоченнями совісти мусить душпастир боротися всіма способами, які дає йому душпастирський уряд. Найважливішим може поміж тими орудниками то спосіб подаваний св[ятим] Павлом:

“Проповідуй слово, наставляй в пору і не в пору, картай, напаминай, грози зо всякою терпеливістю і наукою” (2 Тим 4, 2)»¹⁰².

У роки Другої світової війни Митрополит УГКЦ Шептицький виступив від імені своєї Церкви проти расистської політики Третього Райху¹⁰³. Його зброєю було слово. Його пастирські послання, рішення очолюваних ним структур Церкви – Архієпархіяльних Соборів, Митрополичого Ординаріату, – були звернені насамперед до своєї пастви, у них висловлювалася чітко сформульована публічна різка критика расистської державної політики Третього Райху та здійснення злочину проти людства – винищення єврейського народу.

До переліку текстів Шептицького, у яких «Голокост став основним предметом митрополитових роздумів і діяльності», І.-П. Химка включив такі:

- лист до Гімmlера (лютий 1942 р.);
- лист до духовенства та вірних про вбивство (27.03.1942);
- пастирське послання «Марія-Мати» (14–15.04.1942);
- пастирське послання «Єпископський ювілей Папи» (17.04.1942);
- пастирське послання «Про милосердя» (червень 1942 р.);
- лист до Папи Пія XII (29–30.08.1942);
- лист до кардинала Е. Тіссерана (вересень 1942 р.);
- пастирське послання «Не убий!» (21.09.1942);
- Правила до декрету «Про П'яту заповідь» (кінець листопада – початок грудня 1942 р.);
- послання до духовенства «Мир о Господі і благословенство» (26.02.1943);
- промови на відкритті Архієпархіяльного Собору (травень 1943 р.);
- лист до кардинала Луїджі Мальоне (12.06.1943);
- тексти розмов з Рене Мартеlem зі звіту д-ра Фредерика (19.09.1943)¹⁰⁴.

Наведений нами аналіз усієї відомої сьогодні спадщини Митрополита за період 01.07.1941–21.11.1942 дозволяє зробити висновок про те, що твердження, начебто «до середини січня

1942 р. Шептицький... не згадував про вбивства євреїв¹⁰⁵, не відповідає дійсності. Тому до списку, який уклав І.-П. Хімка, вважаємо необхідним додати ще послання, яким або приділялася недостатня увага, або які взагалі не розглядалися в такому контексті:

- пастирський лист Митрополита від 01.07.1941;
- «Послання до духовенства про організацію парохій і громади» (10.07.1941);
- послання «Тризуб без хреста» (06.09.1941);
- послання «Про злочин чоловіковбивства» (05.10.1941);
- послання «Як будувати рідну хату» (грудень 1941 р.);
- правила Архієпархіального Собору 1941 р. до декрету «Догматичні основи моралі» (грудень 1941 р.);
- розпорядження Митрополичого Ординаріату щодо церковної кари за злочин чоловіковбивства (27.03.1942).

Таким чином, наведений у статті аналіз спадщини Митрополита за період 01.07.1941–21.11.1942 спростовує звинувачення на його адресу в тому, що заклик «Не убий» пролунав занадто пізно, що Шептицький ніколи не виступав публічно проти участі українців в акціях насильства, і що він не сказав прилюдно ані слова осуду проти нацистських переслідувань євреїв, що відбувалися в його краї просто перед його очима.

Чи впливали на долю населення Галичини пастирські послання Митрополита Шептицького? Чи зупинили вони нацистську машину нищення, чи уберегли від гріха людиновбивства? Ні, не зупинили, але загальмували її пекельний рух... оберігали, рятували душі, життя і українців, і поляків, і євреїв¹⁰⁶. Послання були звернені до українців, їх метою було пробудження людяності, вони впливали на поведінку окремої особи, священика, пересічного вірного, коли ці люди у складних ситуаціях мали приймати певні рішення.

Розпорядження Митрополичого Ординаріату щодо церковної кари за злочин чоловіковбивства від 27.03.1942 встановлювало церковну кару за такі дії. Ж. Ковба вважає, що «у Галичині не відбулося масового падіння до примітивних структур соціальної

поведінки. Хаос, коли примітивна, але дійова ідеологізація вивільняє деструктивну енергію і об'єднує в хвилі терору всіх люмпенів, був епізодичним. Духовна та вольова енергія християнської етики, любові до ближнього, обов'язку перед Богом, а отже, і живою людиною, протидіяли торжеству зла»¹⁰⁷. І в цьому, на нашу думку, велика заслуга саме пастирських послань Шептицького 1941–1942 рр. В умовах жорстоких реалій нацистської політики, цензури, рознузданої антисемітської пропаганди, напівпаралізований етнарх бездержавної нації, Митрополит Шептицький, на нашу думку, повною мірою використав наявні в нього як Верховного душпастиря засоби впливу.

Протистояння Митрополита Андрея Шептицького не обмежалося тільки закликами, він ініціював акції з порятунку євреїв¹⁰⁸. Євреї переховувалися в його резиденції: уже з перших днів окупації там перебував ребе Лілієнфельд з Підгайців; Шептицький також пропонував залишитися в резиденції і головному рабину Львова Є. Левіну, котрий відмовився та повернувся до своєї громади¹⁰⁹. Як свідчить шофер Шептицького, І. Гірний, «митрополит наказав, аби впускати в собор усіх, кого переслідували, у будь-яку годину і надавати притулок і їжу»¹¹⁰. З літа 1942 р. такі дії набули більш масового характеру. Саме до митрополита по допомогою звернулися євреї на чолі з рабинами Кахане та д-ром Хамейдесом, за прямою вказівкою Шептицького у греко-католицьких монастирях, храмах і навіть у митрополичій резиденції, з літа 1942-го до кінця окупації в липні 1944-го тривала підпільна діяльність з порятунку євреїв. Курт Левін згадував, що Митрополит Андрей «виявив співчуття й прийняв необхідні рішення, що врятувало моє життя й життя мого брата»¹¹¹, «за велінням долі, моя зустріч із Митрополитом спричинилася до порятунку багатьох життів за тих трагічних та небезпечних обставин. Однак важливіше те, що в той страшний час Митрополит протестував, говорив на весь голос про геноцид та надихав багатьох ризикувати своїми життями для порятунку людей, що зазнавали переслідувань»¹¹².

За роки окупації, за різними даними, вдалося врятувати від кількох сотень до декількох тисяч євреїв¹¹³, у т. ч. 15 дітей та

З дорослих, які різний час перебували безпосередньо в Соборі Святого Юра: рабина Лілієнфельда з Підгайців, рабина Давида Кахане зі Львова, сина головного рабина Львова Єзекиїля Левіна – Курта Левіна; більше 200 дітей переховували в монастирях, серед врятованих – донька й дружина рабина Давида Кахане (вони були у монастирі сестер-студиток), Оded Амарант (небіж рабина д-ра Іцхака Бартфельда зі Львова), Герберт і Леон Хамейдеси (сини рабина д-ра Кальмана Хамейдеса із Катовіц), Едварт Гарвін (уродж. Адольф Горовіц, син Амалії та Йоахіма Горовіца з відомої рабинської династійної родини Горовіців зі Станіслава), Натан Левін (син рабина Єзекиїля Левіна), Ліліт Польман-Штерн, Цецилія Штерн-Абрахам, Адам Даніель Ротфельд та ін.

Вивчення історії цього питання дозволяє зробити такі висновки¹¹⁴. Шептицький організував структуру порятунку євреїв греко-католицьким духовенством та представниками чернечих орденів¹¹⁵. За даними рабина Кахане, це було понад 240 греко-католицьких священиків¹¹⁶ та близько 500 ченців та черниць¹¹⁷. Причому у цій мережі не було жодного зрадника¹¹⁸. Те, що у мережі брала участь така велика кількість духовних осіб, свідчить про те, що вони діяли з наказу й за згодою свого зверхника, Митрополита Шептицького¹¹⁹. Про це свідчать як численні факти, так і проста логіка: у Церкві, основою життя якої є послух, і зважаючи на смертельну небезпеку, на яку наражалися всі учасники руху, інакше не могло бути. Ніхто зі служителів церкви, окрім Митрополита, не міг взяти на себе таку відповідальність перед Богом за життя своїх вірних, і порятункова акція могла відбуватися тільки з дозволу і благословення Верховного ієрарха УГКЦ. Саме Митрополит очолив акцію морального співчуття та порятунку євреїв¹²⁰, приймав життєво важливі й необхідні рішення, давав вказівки, інструкції, письмові розпорядження священикам у повітових містах¹²¹. За вказівками митрополита, безпосередню організаційну роботу виконував його брат, Блаженний новомученик, архімандрит студитських монастирів, «Праведник народів світу», Климентій Шептицький; у студитських монастирях мав доручення рятувати євреїв о.-ігумен Марко Стек, у монастирі

студиток – настоятелька Йосифа Вігер; у монастирі василіянок – настоятелька Моніка¹²²; перевезенням євреїв у монастирі займався водій І. Гірний, використовуючи для цього особистий транспорт митрополита (зокрема лише вночі 14.08.1942 понад 100 єврейських дітей були вивезені до монастирів¹²³); підроблені свідоцтва про хрещення євреям видавав і виготовляв секретар митрополита о. Йоганн Пітерс, німець за національністю¹²⁴.

Священикам на території, окупованій Райхом, заборонялося хрещення євреїв, до митрополита неодноразово надходили листи із проханнями перестороги парохів від видачі метрик про хрещення євреїв з огляду на небезпеку¹²⁵, але Митрополит рішення про заборону так і не прийняв. За згодою Митрополита хрещення євреїв греко-католицьким кліром тривали, причому добровільні¹²⁶. За це своїм життям у концтаборі Майданек поплатився Блаженний о. Омелян Ковч (уродженець с. Космач на Косівщині, Прикарпаття), який у Перемишлянах охрестив більше 500 юдеїв. Є дані про те, що він їздив у цій справі радитися з Митрополитом Андреем¹²⁷. Ні подальші арешт, в'язниця у Львові на вул. Лонцького, концентраційний табір не примусили його відмовитися хрестити євреїв. Головним мотивом порятунку євреїв було людинолюбство, бажання врятувати їхні життя; «турбота про ближнього була змістом його життя» (Д. Кахане про А. Шептицького)¹²⁸.

Порятункова акція відбувалася в умовах смертельної загрози особисто Шептицькому, духовенству й монахам, вірним та членам їхніх родин¹²⁹. Біограф Шептицького К. Королевський (о. Франсуа Шарон) писав про те, що обшуки неодноразово відбувалися у самому Катедральному Соборі, в домі Шептицького, капітулі, в розташованому поряд студитському монастирі¹³⁰. Отець Євген Небесняк наводить витяг із листа Митрополита від 28.12.1942: «Терор зростає. За два останніх місяці було без суду і слідства позбавлено життя майже 70 000 жидів. Навіть в нашому кафедральному храмі було неодноразово здійснено обшуки. Гестапо не зробило винятку навіть для моїх приватних апартаментів та клявзури студитського монастиря. У вбраних на голову фуражках та із запаленими сигаретами в роті зайшли вони в катедрі, і

хоча в результаті проведеного ними обшуку в храмі не було знайдено нічого забороненого, вони все ж таки заарештували двох присутніх там ієромонахів, над якими було проведено показовий процес, повністю побудований на брехні і наклепах. Арешти стали майже повсякденною справою»¹³¹. Все це наочно спростовує твердження про те, що Шептицький начебто особисто не ризикував у справі переховуванні та порятунку євреїв¹³².

Гуманізм, тверда позиція та поведінка самого митрополита були для священиків, монахів, мирян прикладом протидії нацистській політиці «остаточного розв'язання єврейського питання» в краї¹³³. Багато євреїв було врятовано завдяки його проповідям, пастирським посланням, закликам¹³⁴.

Українцям як бездержавній нації, яка переживала складний період під час нацистської окупації, неможливо було організовано протидіяти расистській політиці Голокосту. До того ж, акції винищення євреїв проходили секретно, прикриваючись брехнею про «переселення». В умовах окупації місцеве населення жило в постійному страху та інформаційному вакуумі. Тому єдиною можливою формою спротиву був спротив індивідуальний. Хоча кількість врятованих порівняно з числом жертв здається незначною, проте це робилося людьми, які розуміли, що під загрозою смерті опинилися не тільки вони самі, але й вся родина (такий закон існував на території Польського генерал-губернаторства та його дистрикту «Галичина»).

Протиставляючи расистській політиці нацистської Німеччини братерську любов між народами, публічно вставши на захист багатостраждального єврейського народу від людиноненависницької «коричневої чуми» та організувавши порятункові акції євреїв, етнарх бездержавної нації очолив громадянський спротив своїх вірних політиці нацизму.

Андрей Шептицький – Архетип Жертви, який сам просив благословення Папи на мученицьку смерть, і Кіддуш-га-Шем – готовність братів по вірі (як Шептицький називав юдеїв) віддати життя в ім'я Бога¹³⁵. Ці жертви не були марними, а в ім'я Єдиного Бога.

Список джерел і літератури

- ¹ Шептицький А. Перше слово Пастиря / [упорядкув. О. Гайова, пер. О. Гайова, Р. Горак, І. Монолатій]. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2015. – С. 28.
- ² Левін К. Мандрівка крізь ілюзії / Пер. з англ. Я. Карп'юк, Л. Лисенко; наук. ред. Ж. Ковба, Г. Теодорович. – Львів: Свічадо, 2007. – С. 265.
- ³ Див.: Гентош Л. Митрополит Шептицький: 1923–1939. Випробування ідеалів. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2015. – 596 с.; Гунчак Т. Коли я називаю Андрея Шептицького святим, я не перебільшую [Електронний ресурс] // Історична правда [сайт]. – 2010. – 11 грудня. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/11/8491>; Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння церкві та народові (1865–1944 рр.). – Івано-Франківськ, 1995. – 62 с.; Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944); з фр. переклав Я. Кравець; пер. опрацював Ю. Дубленич. – Львів : Свічадо, 2014. – 490 с.; Красівський О. За українську державу і церкву. Громадська і суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького в 1918–1923 рр. – Львів, 1996. – 84 с.; Лаба В. Митрополит Андрій Шептицький. Його життя і заслуги. – Львів: Свічадо, 1990. – 62 с.; Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий / Наукове товариство ім. Шевченка / Анна Ленцик-Павлічко (ред.). – Львів: Свічадо, 2001. – 608 с.; Маринович М. Постать митрополита Шептицького у нелінійному просторі історичного часу // Єгупець: Художньо-публіцистичний альманах [Електронний ресурс]. – 2007. – № 16. – Режим доступу: http://judaica.kiev.ua/old/Eg_16/16-12.htm (дата звернення: 03.02.2016). – Назва з екрана; Маринович М. Митрополит Андрей Шептицький: тест для Європи (Передмова до польського видання) // Бусанг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність / перекл. з англ. Роман Скакун. – Львів: Друкарські куншти, 2009. – С. 6–14; Небесняк Є. Митрополит Андрей: Обширне популярне видання про галицького митрополита Слугу Божого Андрея Шептицького (1865–1944). – Рим–Львів: Салвид, 2003. – 346 с.; Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький [Текст]. – Вишгород: Сергійчук М. І., 2015. – 440 с.; Терещук Г. Митрополит Андрей Шептицький – найвеличніша церковна постать в історії української Церкви [Електронний ресурс] // Кредо [сайт] – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2012/06/65250>;

Турій О. Митрополит Андрей (Шептицький) про християнські засади політичного життя [Електронний ресурс] // Інститут історії церкви Українського католицького університету [сайт]. – 25.05.2015. – Режим доступу: <http://ichistory.org.ua/blog/2015/05/25/mytropolyt-andrej-sheptyts-kyj-pro-hrystyyans-ki-zasady-politychnogo-zhyttya>; Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький. – Львів: Місіонер, 1995. – 77 с.; *Morality and Reality: The Life and Times of Andrey Sheptytsky* / Ed. By P. R. Magosci. Edmonton, 1989 та ін.

⁴ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. – С. 183.

Яскрава ілюстрація цього: питання про присвоєння Шептицькому звання «Праведника народів світу» порушувалося не один раз. До «Яд-Вашему» та американського Музею пам'яті про Голокост подано складені під присягою свідчення Оеда Амаранта (небіжа рабина д-ра Іцхака Бартфельда зі Львова), Герберта і Леона Хамейдесів (синів рабина д-ра Кальмана Хамейдеса із Катовіц), Едварта Гарвіна (уродж. Адольф Горовіц, син Амалії та Йоахіма Горовіца), Курта і Натана Левінів (синів рабина Львова Єзекиїля Левіна), рабина Давид Кахане і його доньки, Ліліт Польман-Штерн, та її свідчення від імені матері Цецилії Штерн-Абрахам, Адама Данієля Ротфельда та ін. Серед тих, хто домагався вшанування Шептицького, були: ізраїльський журналіст Алекс Дорон, завідувач відділу ларингології медичного центру Хайфи – Людвіг Подошин, професор університету Бен Гуріона – Шимон Редліх, ізраїльський письменник і кінорежисер Натан Гросс та ін. Але розгляд справи Шептицького відбувся «у контексті огульних звинувачень українців у вродженому антисемітизмі, активній співпраці з нацистами у нищенні євреїв» (Ковба Ж. Митрополит Андрей Шептицький (біографічна довідка) // Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / Упорядн. Ж. Ковба, переклад з англ. Н. Шпет. – К., 2003. – Серія «Бібліотека Інституту юдаїки». – С. 224). Ізраїльський професор Шимон Редліх з цього приводу зазначав: «Єврейська пам'ять про цю людину та його діяльність серйозно травмована – і не тільки фактом підтримки Шептицьким українського націоналізму та нацистської Німеччини, але і загальним негативним відношенням до України і українців» (Редліх Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны [Електронний ресурс] // Єгупець: Художньо-публіцистичний альманах. – 2007. – № 16. – Режим доступу: http://judaica.kiev.ua/old/Eg_16/16-12.htm (дата звернення 03.02.2016); <http://www.jcrelations.net/.3180.0.html?L=7.&page=2> (дата звернення:

- 01.02.12016). – Назва з екрана; Скіра Ю. Справа Митрополита Андрея Шептицького і Яд-Вашем: проблеми визнання // Митрополит Андрей Шептицький – великий праведник України, фундатор національно-культурного відродження в Україні: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Коломия, 20 травня 2015 р.) / За ред. М. Ковальчука, С. Михайлюк, О. Русакової. – Івано-Франківськ, НАІР, 2015. – С. 15, 17, 19).
- ⁵ Бусганг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність / перекл. з англ. Роман Скакун. – Львів: Друкарські куншти, 2009. – 52 с.; Ковба Ж. Рабини і католицьке духовенство Східної Галичини в часи Голокосту // Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 228–244; Ковба Ж. Митрополит Андрей Шептицький (біографічна довідка) // Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 219–227; Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації // Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1941–1944 / Упоряд. Жанна Ковба, наук. ред. Андрій Кравчук. – К.: Дух і Літера, 2003. – С. 224–273; Марущенко О. Митрополит Андрей Шептицький в роки Другої світової війни: проблеми історіографії // Митрополит Андрей Шептицький – великий праведник України, фундатор національно-культурного відродження в Україні: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Коломия, 20 травня 2015 р.). / За ред. М. Ковальчука, С. Михайлюк, О. Русакової. – Івано-Франківськ, НАІР, 2015. – С. 115–116; Редліх Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны // Єгупець: Художньо-публіцистичний альманах. – 2007. – № 16. – С. 195–222. – Режим доступу: <http://www.jcrelations.net/3180.0.html?L=7.&page=2> (дата звернення: 01.02.12016). – Назва з екрана; Сурмач О. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2001. – 20 с. та ін.; Химка І.-П. Митрополит Андрей Шептицький і Голокост / перекладено за публікацією: «Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Holocaust». Polin 26 (2013): 337–59. Перекл. з англ. А. Ящук, Ю. Кисла [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viynu/973-ivan-pavlo-khymka-myropolyt-andrei-sheptytsky-i-holokost> (дата звернення 02.02.2016). – Назва з екрана; S. Redlich, «Sheptyts'kyi and the Jews during World War II», in

- Magocsi (ed.), *Morality and Reality*, 145–62; S. Redlich, «Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi, Ukrainians and Jews during and after the Holocaust», *Holocaust and Genocide Studies*, 5/1 (1990), 39–51.
- ⁶ Левін К. Мандрівка крізь ілюзії / Пер. з англ. Я. Карп'юк, Л. Лисенко; наук. ред. Ж. Ковба, Г. Теодорович. – Львів: Свічадо, 2007. – 478 с.; Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / Упорядн. Ж. Ковба, переклад з англ. Н. Шпет. – К., 2003. – 267 с. – [Серія «Бібліотека Інституту юдаїки»], та ін.
- ⁷ Андрей Шептицький. Письма-послання (1939–1944 pp.) / Упорядн. І. Стефанюк, передм. М. Гринчишин / Передрук з Львівських Архієпархіяльних Відомостей (АЄПВ), рукописів та Логосу (Reprint from Logos). – Львів: Фонд духовного відродження імені Митрополита Андрея Шептицького, 1991. – 454 с.; Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944. – Том II. Церква і суспільне питання. – Книга 1. Пастирське вчення та діяльність / За ред. А. Кравчука, упор. О. Гайова, А. Кравчук. – Львів: Місіонер, 1998. – 570 с.; Там само. – Том II: Церква і суспільне питання. – Кн. 2: Листування. – Львів: Місіонер, 1999. – 1096 с.; Митрополит Андрей Шептицький: документи і матеріали. 1941-1944 / Упоряд. Жанна Ковба, наук. ред. Андрій Кравчук. – К.: Дух і Літера, 2003. – 313 с.; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1941 pp.) / заг. ред. В. Сергійчука; упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 480 с.; Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1899–1944. – Том III. Пастирські послання 1939–1944 / Упор. О. Гайова, Р. Тереховський, вступ. сл. М. Гринчишин. – Львів: АРТОС, 2010. – 828 с.
- ⁸ У період діяльності Шептицького на чолі УГКЦ, яку він очолював 44 роки, про нього говорили: «Це той, що братів любить і молиться багато за свій народ, – подібно як Єремія пророк Божий» (2 Мак. 15, 14). Він, як ніхто інший, розумів важливість громадянської солідарності багатонаціонального соціуму на українських теренах і як етнарх бездержавної нації брав на себе тягар відповідальності за всі, не тільки релігійно-духовні сторони життя українства. Його відрізняла особлива толерантність – навіть з іновірцями й атеїстами він розмовляв завжди приязно, а євреїв називав братами по вірі. «Позиція митрополита, – вважає Ж. Ковба, – була позицією і священників. Про це свідчать їх численні виступи на захист єврейських студентів або крамарів. У 1939 р. широкого розголосу набуло інтерв'ю польськомовній газеті «Chwila» священника І. Бучка (текст був передрукований українським

часописом «Нова зоря» (о. Бучко вважався наближеним до Митрополита священиком, який поділяв його погляди, тому стаття не могла з'явитися без благословення Митрополита як очільника Церкви). У статті о. Бучко називав антисемітизм антихристиянством, схвалював прагнення євреїв до створення власної держави, відзначав внесок єврейства у світову культуру» (Ковба Ж. Рабини і католицьке духовенство Східної Галичини в часи Голокосту. – С. 229).

«Епископ Иван Бучко, который был близок к Шептицкому и разделял взгляды митрополита относительно евреев, публично выступал против антисемитизма и осуждал неоязычество Гитлера. Бучко также открыто поддерживал антинацистские взгляды немецких кардиналов Фаульхабера и Инницера» (Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны...).

Ще у «Слові до української молоді» (1932) А. Шептицький застерігає від засобів терору, насильства, будь-якого радикалізму, говорить про нахил до диктатур як загальносвітову тенденцію, що витворила і фашизм, і більшовизм (Шептицький А. Пастирські послання 1918–1939 рр. / [упорядкув. О. Гайова, Р. Тереховський]. – Т. 1. – Львів: АРТОС, 2009. – С. 98–101). Ці тези спростовують закиди на його адресу про те, що «у відношенні до комунізму, Радянського Союзу Шептицький виступав із відкритою критикою, тоді як у відношенні до нацистської тоталітарної держави критику не застосовував» (Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны...). Цей висновок Ш. Редліха ґрунтується на посилянні на польське видання «радянських часів» (Ryszard Torzecki. *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy* (1933–1945). – Warsaw: Ksiażka i Wiedza, 1972).

⁹ Маринович М. Вступне слово // Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1899–1944. – Том III. – С. XXVIII.

¹⁰ Оскільки у статті ми розглядаємо публічний протест Шептицького, епістолярну спадщину цього періоду подаємо лише епізодично, детально не аналізуємо.

¹¹ Ковба Ж. Церква і костьол у Східній Галичині у роки «остаточного вирішення єврейського питання» // Наукові записки. – Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. 17. – К.: ІПіЕДНД, 2002. – С. 129.

- ¹² Ковба Ж. Про рукопис (історико-архівна довідка) // Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1941–1944 / Упоряд. Жанна Ковба, наук. ред. Андрій Кравчук. – К.: Дух і Літера, 2003. – С. XVII.
- ¹³ ЛАЕВ. – 1942. – Ч. 11 (листопад). – С. 177–183.
- ¹⁴ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1899–1944. – Том III. – С. 541–542.
- ¹⁵ Там само. – С. 114–117.
- ¹⁶ Створення Самостійної Української держави в плани нацистів не входило: 05.07.1941 в Кракові С. Бандера, а 09.07.1941 у Львові Я. Стецько були заарештовані, почалися репресії проти інших очільників новоствореного уряду, провідників та членів ОУН, свідомих українців. Саме через пастирське послання від 01.07.1941 Гімmlер видав наказ заарештувати й Шептицького, але Отто Франку та Карлу Ляшу «вдалося утримати райхсфюрера СС від цього, пояснюючи, що такий крок може привести до великих заворушень» і згодом цей наказ був скасований (Сагайдак В. Гімmlер наказав арештувати Андрея Шептицького (розмова з колишнім шофером Митрополита Іваном Гірним) // Високий Замок. – 1997. – 12 вересня).
- ¹⁷ Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. – Том II. – Кн. 2. – С. 924.
- ¹⁸ Самостійна Україна. – Станиславів, 1941. – 10 липня.
- ¹⁹ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 163.
- ²⁰ Химка І.-П. Митрополит Андрей Шептицький і Голокост...
- ²¹ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 27; Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. – С. 44; Бусанг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. – С. 28.
- ²² Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. – С. 44.
Життя Єзекиїля Левіна обірвалося раптово і трагічно від нацистських куль на подвір'ї в'язниці «Бригідки», куди його разом з іншими львівськими євреями пригнав під'юджуваний нацистською владою львівський люмпен (Ковба Ж., Маринович М. Спогади вдячності і пошани (від видавців) // Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. – С. 6.
- ²³ Бусанг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. – С. 27.
- ²⁴ Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. – С. 46.
- ²⁵ Самостійна Україна. – Станиславів, 1941. – 10 липня.
- ²⁶ Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння церкві та народові (1865–1944 рр.). – Івано-Франківськ, 1995. – С. 46–47.

- ²⁷ Маринович М. Митрополит Андрей Шептицький: тест для Європи (Передмова до польського видання) // Буганг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. – С. 11.
- ²⁸ Ковба Ж. Митрополит Андрей Шептицький (біографічна довідка) // Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 221.
- ²⁹ Безсумнівно, послання було озвучене, водночас публікацій повного тексту в ті часи не виявлено, в радянські часи частково оприлюднювалося під сфабрикованим заголовком «З послання Митрополита Андрея Шептицького із закликом підтримувати німецько-фашистських окупантів» (Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1941–1944. – С. 14.)
- ³⁰ Андрухів І. О., Кам'янський П. Суспільно-політичні процеси на Станіславщині в кінці 30–50-х роках ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 62.
- ³¹ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1899–1944. – Том III. – С. 121.
- ³² Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького... – С. 252.
- ³³ Маринович М. Постать митрополита Шептицького у нелінійному просторі історичного часу // Єгупець: художньо-публіцистичний альманах [Електронний ресурс]. – № 16. – Режим доступу: http://judaica.kiev.ua/old/Eg_16/16-12.htm (дата звернення: 03.02.2016). – Назва з екрана.
- ³⁴ Професор Шимон Редліх: «Шептицький заперечував расистське мислення»; [пер. з пол. Є. Білоножка] // Нова зоря. – 2011. – № 10 (886).
- ³⁵ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. – С. 115, 152, 235. Див. також: В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. – Львів, 2006. – С. 60–61; В'ятрович В. Як творилась легенда про Nachtigall [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 2008. – 15 лютого. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/yak_tvorilasya_legenda_pro_nachtigall.html (дата звернення 03.02.2016); Ковба Ж. Українські парамілітарні структури у Східній Галичині в період так званого «остаточного розв'язання єврейського питання» (1941–1944) // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. Матеріали міжнародної наукової конференції 2–5 вересня 1997 р. – К., 1998. – С. 73, 75–76; В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. – Львів: Мс, 2006. – 144 с.; В'ятрович В. Як творилась легенда про Nachtigall [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. –

2008. – 15 лютого. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/yak_tvovilasya_legenda_pro_nachtigall.html (дата звернення 03.02.2016) та ін.
- ³⁶ Михман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы; пер. с англ. – Днепропетровск: Центральный Украинский Фонд истории Холокоста «Ткума»; Дива, 2005. – Академическая серия «Библиотека Холокоста «Ткума». – Вып. 1. – С. 110, 112.
- ³⁷ Механізм масового нищення євреїв був задіяний німцями в Галичині з перших днів окупації. Але його маскували подіями липня – серпня 1941 р. під «відплатні» акції місцевого населення жидокомуністам (Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. – С. 151–152).
- ³⁸ Там само. – С. 63.
- ³⁹ Там само. – С. 244.
- ⁴⁰ Ковба Ж., Маринович М. Спогади вдячності і пошани (від видавців) // Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. – С. 9.
- ⁴¹ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. – С. 115.
- ⁴² Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького... – С. 229.
- ⁴³ Щодо участі українців у цих акціях можна процитувати відому дослідницю Ж. Ковбу: «Факти свідчать, що між колабораціонізмом, антисемітизмом і опором нищенню євреїв в українських парамілітарних структурах на теренах Галичини не було чіткої роздільної лінії. Йдеться радше про градацію і відтінки, котрі визначали ситуаційну поведінку... Зведення особистих рахунків з сусідами, побиття, навіть убивства євреїв, котрих звинувачували у співробітництві з червоними, причетності до НКВД – така поведінка була характерною для нових, стихійно сформованих груп молоді, котрі проголошували себе міліцією. Мабуть, тому вже 4 липня керівник ОУН в Галичині І. Климів-Легенда видає наказ про підпорядкування ОУН всіх повстанських відділів і загонів. Невиконання каралося смертю. У Львові, Тернополі, інших містах міліція виступила проти кримінальних елементів, грабежів, погромної вакханалії, насильств. З ініціативи ОУН через міліцію у Львові переховувалися єврейстаршини Української галицької армії, відомі фахівці, сусіди, знайомі. Можливо, це було основною причиною однозначної реакції німців... У перші дні серпня міліція була розформована, було оголошено набір до української поліції» (Ковба Ж. Українські парамілітарні структури у Східній Галичині в період так званого «остаточного розв'язання єврейського питання» (1941–1944) // Єврейська історія та культура

в країнах Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. Матеріали міжнародної наукової конференції 2–5 вересня 1997 р. – К., 1998. – С. 73, 75–76).

- ⁴⁴ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. – С. 55.
- ⁴⁵ Ковба Ж. Українські парамілітарні структури у Східній Галичині в період так званого «остаточного розв'язання єврейського питання» (1941–1944) // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. Матеріали міжнародної наукової конференції 2–5 вересня 1997 р. – К., 1998. – С. 73, 75–76. Восени 1941 р. (тобто ще до початку масових антиєврейських акцій) зрядів поліції майже повністю виключили членів ОУН (Б), а в секретній директиві німецької поліції безпеки № 12/41 від 25.11.1941 взагалі йшлося про знищення членів ОУН (Б) «під виглядом грабіжників». У всій Східній Галичині на 1944 р. було 2 тисячі поліцаїв (див.: Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. – С. 57, 70).
- ⁴⁶ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1941–1944. – С. 38. Як Шептицький розумів «патріотизм», яскраво відображено в його декреті «Про виховання» від 24.10.1942: «У відношенні до любові батьківщини, яка, доведена навіть до крайньої жертвенності, цілком годиться з любов'ю до ворогів». У патріотичному вихованні він критикував позиції деяких виховників, які вважали, необхідним елементом патріотичного виховання певну «дозу ненависті супроти ворогів», також і виховання любові до свого віросповідання не потребувала, на його думку, «якоїсь дози ненависті чи бодай неохоти до усіх інших віросповідань» (Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1899–1944. – Том III. – С. 514, 533, 535).
- ⁴⁷ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1941–1944. – С. 38.
- ⁴⁸ Там само. – С. 45–46.
- ⁴⁹ Публікацій у той час не виявлено, вперше документ опубл. у зб-ку: Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1941–1944. – С. 45–47.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Шептицький А. Як будувати рідну хату? – Брустурів: Дискурс, 2014. – 56 с.
- ⁵³ Там само. – С. 8.
- ⁵⁴ Там само.

- ⁵⁵ Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького... – С. 233, 272.
- ⁵⁶ Шептицький А. Письма-послання (1939–1944 pp.) / Упорядн. І. Стефанюк, передм. М. Гринчишин / Передрук з Львівських Єпархіяльних Відомостей (АЄПВ), рукописів та Логосу (Reprint from Logos) – Львів: Фонд духовного відродження імені Митрополита Андрея Шептицького, 1991. – С. 108.
- ⁵⁷ Бусганг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. – С. 29.
- ⁵⁸ «По меньшей мере три человека свидетельствовали, что видели письмо Шептицкого Гимmlеру, однако ни подлинник, ни копия этого письма до сих пор не обнаружены», – писав Ш. Редліх з посиланням на вид.: Кость Панківський. Три роки німецької окупації. – New York-Toronto, 1965, pp. 29–39; Lewin. Andreas Count Sheptytsky. Op. cit, p. 1661; и Kahana. Yoman geto levuv, p. 155; Редліх Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. – С. 195–222. Сам Шептицький також згадує про цей лист Гімmlеру у листі до Папи від 29–31.08.1942.
- ⁵⁹ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 89, 179.
- ⁶⁰ Небесняк Є. Митрополит Андрей... – С. 315.
- ⁶¹ Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького... – С. 224.
- ⁶² Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 89.
- ⁶³ Там само. – С. 182.
- ⁶⁴ Ковба Ж. Митрополит Андрей Шептицький (біографічна довідка) // Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 223.
- ⁶⁵ Там само; Ковба Ж. Церква і костьоль у Східній Галичині у роки «остаточного вирішення єврейського питання» // Наукові записки. – Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. 17. – К.: ІПіЕДНД, 2002. – С. 132.
- ⁶⁶ Гунчак Т. «Коли я називаю Андрея Шептицького святим, я не перебільшую»...
- ⁶⁷ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1941–1944. – С. 68.
- ⁶⁸ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. – С. 137.
- ⁶⁹ Небесняк Є. Митрополит Андрей... – С. 314.
- ⁷⁰ З цього приводу рабин Кахане у передмові до свого «Щоденника Львівського гетто» (видання, яке вийшло івритом у Тель-Авіві

в 1978 р.) писав: «Я почав писати ці нотатки 29 вересня 1943 року... минуло тридцять п'ять років відтоді, як я почав писати ці сторінки. Сьогодні, як і тоді, переді мною постають два серйозні і важкі запитання... Як могло трапитися, що мільйони людей вмирили, їх знищували у найнеймовірніший і найжорстокіший спосіб, а світ уперто мовчав? Понад те, переглянувши усю єврейську періодичну пресу часів Голокосту в Землі Ізраїлю й у вільному світі, я не міг знайти в ній жодного глибокого зв'язку з подіями, що відбувалися в окупованих країнах. З висоти сьогодення дня купка повідомлень і статей, опублікованих на цю тему в ті часи, здається досить лицемірною. Натомість я знаходив великі оголошення про бали і святкування. Начебто нічого не відбувалося, начебто не було нічого нового під сонцем. Як це могло статися? Адже вони вже тоді знали, що випало на нашу долю» (Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 21–22).

⁷¹ ЛАЄВ. – Річник LV. – 1942. – Травень. – Ч. 5. – С. 74–79, 84.

⁷² Хімка І.-П. згадує його в переліку документів Шептицького щодо Голокосту, без детального аналізу.

⁷³ Відома дослідниця Ж. Ковба у статті «Рабини і католицьке духовенство Східної Галичини в часи Голокосту» зазначала, що «у пастирських посланнях митрополита, релігійно-повчальних виданнях греко-католицьких авторів фактично не обговорювалась тема вини євреїв за страту Христа» (Ковба Ж. Рабини і католицьке духовенство Східної Галичини в часи Голокосту // Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 229).

⁷⁴ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1899–1944. – Том III. – С. 176.

⁷⁵ Там само. – С. 174–177.

⁷⁶ Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. – С. 195–222.

⁷⁷ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1899–1944. – Том III. – С. 173.

⁷⁸ Шептицький А. Письма-послання (1939–1944 pp.) / Упор. І. Стефанюк, передм. М. Гринчишин / Передрук з Львівських Єпархіяльних Відомостей (ЛЕПВ), рукописів та Логосу (Reprint from Logos). – Львів: Фонд духовного відродження імені Митрополита Андрея Шептицького, 1991. – С. 90–92. Послання під назвою «Єпископський ювілей Папи» було опубліковане (ЛАЄВ. – Річник LV. – 1942. – № 5).

- ⁷⁹ Там само.
- ⁸⁰ Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. – С. 195–222.
- ⁸¹ ЛАЕВ. – Річник LV. – Львів, липень–серпень, 1942. – Ч. 7–8. – С. 133–144.
- ⁸² Андрушко В., о. Михайло Лучків, Леся Волошин. Соціальні концепції митрополита Андрея Шептицького: морально-правовий аспект // Вісник Прикарпатського університету: Політологія. Вип. 8. – Івано-Франківськ, 2014. – С. 71–72.
- ⁸³ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1899–1944. – Том III. – С. 206.
- ⁸⁴ Там само. – С. 219.
- ⁸⁵ Там само. – С. 220–221.
- ⁸⁶ Професор Шимон Редліх: «Шептицький заперечував расистське мислення»; [пер. з пол. Є. Білоножка] // Нова зоря. – 2011. – № 10 (886).
- ⁸⁷ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 89.
- ⁸⁸ Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького... – С. 247, 255.
- ⁸⁹ Там само. – С. 234.
- ⁹⁰ В окремих виданнях помилково цей лист датується 31 серпня 1941 р. (Нариси з історії та культури євреїв України / [упорядкув. Л. Фінберг, В. Любченко]. – К.: Дух і Літера, 2008. – Вид. 2-е. – С. 202 та ін.).
- ⁹¹ Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. – Том II. – Кн. 2. – С. 982–985.
- ⁹² Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького... – С. 256.
- ⁹³ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1899–1944. – Том III. – С. 541–551.
- ⁹⁴ 100 вибачень Папи Римського перед світом // Українська правда [Електронний ресурс]. – 2001. – 26 жовтня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2001/10/26/2984748> (дата звернення 03.02.2016). – Назва з екрана.
- ⁹⁵ Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944 / [Гол. ред. А. Кравчук; упорядники О. Гайова, А. Кравчук]. – Том II. – Кн. 2. – С. 993.
- ⁹⁶ Сагайдак В. Гімлер наказав арештувати Андрея Шептицького...
- ⁹⁷ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1941 рр.). – С. 323.

- ⁹⁸ Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння церкві та народові (1865–1944 рр.). – Івано-Франківськ, 1995. – С. 50.
- ⁹⁹ Маринович М. Митрополит Андрей Шептицький: тест для Європи (Передмова до польського видання) // Бусганг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. – С. 12.
- ¹⁰⁰ Великий Митрополит / упорядкув. Г. Литвин. – Івано-Франківськ: Апостол, 2015. – С. 51; Нариси з історії та культури євреїв України / [упор. Л. Фінберг, В. Любченко]. – К.: Дух і Літера, 2008. – Вид. 2. – С. 202; Ковба Ж., Маринович М. Спогади вдячності і пошани (від видавців) // Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. – С. 7.
- ¹⁰¹ Під ліберальною совістю Митрополит мав на увазі совість, «яка дозволяє те, чого не дозволяє закон» (Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1899–1944. – Том III. – С. 491).
- ¹⁰² Там само. – С. 496.
- ¹⁰³ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. – С. 131.
- ¹⁰⁴ Химка І.-П. Митрополит Андрей Шептицький і Голокост...
- ¹⁰⁵ Там само.
- ¹⁰⁶ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. – С. 138, 142.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 254.
- ¹⁰⁸ Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького... – С. 259.
- ¹⁰⁹ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 27–28.
- ¹¹⁰ Сагайдак В. Гімлер наказав арештувати Андрея Шептицького ...
- ¹¹¹ Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. – С. 251.
- ¹¹² Там само. – С. 13.
- ¹¹³ Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького... – С. 258, 279; Гунчак Т. «Коли я називаю Андрея Шептицького святим, я не перебільшую»... та ін.
- ¹¹⁴ Бусганг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. – С. 23, 39; Генік Л. Діяльність митрополита А. Шептицького в Галичині в період Другої світової війни // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – 2012. – Вип. 4. – С. 132; Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. – С. 131; Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 161.
- ¹¹⁵ Бусганг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. – С. 15.

- ¹¹⁶ Гунчак Т. «Коли я називаю Андрея Шептицького святим, я не перебільшую»...
- ¹¹⁷ Небесняк Є. Митрополит Андрей... – С. 318; Бусанг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. – С. 40–41. Перед початком Другої світової війни у краї діяли 31 чоловічий і 121 жіночий монастирі, де перебувало 315 монахів і 932 монахині (Див.: Ковба Ж. Митрополит Андрей Шептицький (біографічна довідка) // Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 226).
- ¹¹⁸ Ковба Ж., Маринович М. Спогади вдячності і пошани (від видавців) // Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. – С. 12.
- ¹¹⁹ Бусанг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. – С. 41. На жаль, у зв'язку з ліквідацією в 1946 р. самої УГКЦ та терором проти її священнослужителів, відповідні свідчення у радянські часи зібрати було неможливо і час для заповнення цієї «білої плями» в історії Голокосту втрачений.
- ¹²⁰ Ковба Ж. Церква і костюл у Східній Галичині у роки «остаточного вирішення єврейського питання» // Наукові записки. – Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. 17. – К.: ІПіЕДНД, 2002. – С. 127.
- ¹²¹ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 164; Небесняк Є. Митрополит Андрей... – С. 318; Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. – С. 251; Левін К. І. Митрополит Шептицький і єврейська спільнота в Галичині під час Другої світової війни (Друкується за виданням: журнал «Світло», вересень 1961 р.) // Нова зоря. – 1997. – № 38 (01 жовтня); Сагайдак В. Гімлер наказав арештувати Андрея Шептицького...; Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 183.
- ¹²² Левін К. І. Митрополит Шептицький і єврейська спільнота в Галичині під час Другої світової війни (Друкується за виданням: журнал «Світло», вересень 1961 р.) // Нова зоря. – 1997. – № 40 (13 жовтня).
- ¹²³ Сагайдак В. Гімлер наказав арештувати Андрея Шептицького...
- ¹²⁴ Гестапо заарештувало його в 1942 році і заслало до концтабору в Дахау.
- ¹²⁵ Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. – Том II. – Кн. 2. – С. 926.
- ¹²⁶ Бусанг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. – С. 39.
- ¹²⁷ «Мученики – джерело чудотворної сили...». З Декрету Митрополита Андрея Шептицького «Про почитання святих». 1941 р. / Місія «Постуляційний центр беатифікації й канонізації святих УГКЦ»,

Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Львів, 2004. – С. 96.

- ¹²⁸ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 88.
- ¹²⁹ Зауважимо, що Польща, разом з Галичиною, була єдиною країною в Європі, де за переховування євреїв загрожувала смертна кара для всієї родини. Професор Колумбійського університету Іштван Деак у своїй книжці «Есеї про гітлерівську Європу» зазначає, що про цей факт потрібно нагадувати, бо багато дослідників Голокосту, які вдаються до широких порівнянь, про нього просто забувають. Ціна за спасіння євреїв на Заході і Сході була різною (Арсен Б. Моя гірка правда. Я і Холокост на Прикарпатті // Надвірна. – 2004. – С. 150–151; Грицак Я. Голокост // Життя, смерть та інші неприємності. – К., 2008. – С. 132; Ковба Ж., Маринович М. Спогади вдячності і пошани (від видавців) // Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. – С. 7; Krupska B. Gdzie szum Prutu... // Biuletyn informacyjny oddziału miłośników Kołomyi “Pokucie”. – 1998. – № 2 (26). – S. 30).
- ¹³⁰ Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / пер. з фр. Я. Кравець. – Львів: Свічадо, 2014. – С. 435.
- ¹³¹ Небесняк Є. Митрополит Андрей... – С. 312.
- ¹³² Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: Митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. – С. 214–217.
- ¹³³ Бусганг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. – С. 48; Зубарич Ф. Посеред крику біди: Книга-колаж про українських «Праведників народів світу». – К.: Веселка, 2004. – С. 49; Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – С. 175.
- ¹³⁴ Зубарич Ф. Посеред крику біди: Книга-колаж про українських «Праведників народів світу». – С. 49.
- ¹³⁵ Подольский А. Е. Катастрофа европейского еврейства: религиозный аспект // Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К., 1999. – С. 279–280.

АНОТАЦІЇ, КЛЮЧОВІ СЛОВА

Боляновський Андрій. Між християнською мораллю і не-людським злом (реакція Митрополита Андрея Шептицького на окупаційну політику націонал-соціалістичної Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр.: від формальної лояльності до критики і протестів

У статті, базованій переважно на неопублікованих архівних джерелах й маловідомих мемуарах, проаналізовано різні аспекти діяльності Митрополита Греко-католицької Церкви Андрея Шептицького під час окупації Галичини націонал-соціалістичною Німеччиною. У цьому дослідженні подано нову інформацію щодо протестів Шептицького проти масових убивств євреїв та його спроби порятунку євреїв у згаданому українському регіоні.

Ключові слова: Митрополит, Греко-католицька Церква, Галичина.

Соловка Любов. Митрополит Андрей Шептицький: публічний протест проти злочинів нацизму та ініціювання порятунку євреїв

У статті проаналізовано спадщину глави УГКЦ, Митрополита Андрея Шептицького, за період з 1 липня 1941 р. по 21 листопада 1942 р. Автор робить висновок, що публічний протест проти розгортання расистської державної політики Третього Райху та геноциду євреїв, виражений у формі таврування злочину людинобвиства, був заявлений Митрополитом у 1941 р. Шептицький виступив від імені УГКЦ і за відсутності офіційної позиції Ватикану. Митрополит використав усі можливості, які давав йому душпастирський уряд, та посилив своє протистояння до

таємного опору режиму. Ініціював та організував систему порятунку євреїв. Як етнарх бездержавної нації очолив громадянський спротив своїх вірних расистській політиці нацизму.

Ключові слова: Митрополит, Андрей Шептицький, пастирські послання, злочин людинобивства, євреї, Голокост, порятунок.

Крупник Любов. Дискредитація Митрополита Андрея Шептицького та УГКЦ як практика радянської влади

Розглянуто, як відбувалася дискредитація Митрополита Андрея Шептицького та очолюваної ним церкви радянськими спецслужбами. Проаналізовано, що робила радянська влада, щоб підірвати авторитет УГКЦ та її проводу.

Ключові слова: більшовики, дискредитація, Митрополит Андрей Шептицький, пропаганда радянська, Українська греко-католицька Церква.

Поляков Володимир. Стратиграфія жертв населення Криму у роки Другої світової війни

У статті розглянуто стратиграфія жертв серед мирного населення Криму в роки Другої світової війни. На конкретних прикладах автор виділяє такі категорії жертв: бойові втрати, які насамперед були пов'язані з наявністю на півострові лінії фронту в 1941–1943 рр., і навіть у 1944 р.; у результаті політики окупантів, а саме геноциду євреїв, кримчаків, ромів; під час окупації було розповсюджено заручництво як відповідь на дії партизан в гірничо-лісовій місцевості; актуальною була і політика голодомору, яку застосовували всі режими щодо населення окупованого півострова; депортація населення проводилася як німецької, так і радянської адміністрацією.

Ключові слова: мирне населення, Крим, війна, окупація, жертви, бойові втрати, голод, заручники, геноцид, депортація.

Annotations, key words

Andrii Bolianovskiy. Between Christian Morality and Inhuman Evil. Metropolitan Andrey Sheptytsky's Response to the Occupation Policies of National Socialist Germany in Galicia, 1941–44: from Ostensible Loyalty to Criticism and Protest

The article, based mainly on unpublished archival sources and little-known memoirs, offers an analysis of the various aspects of the Greek Catholic Metropolitan Andrey Sheptytsky's efforts during the Nazi occupation in Galicia. It covers new information about Sheptytsky protesting the mass murder of Jews, and his attempts to save the Jews in the region.

Key words: Metropolitan, Greek Catholic Church, Galicia.

Liubov Solovka. Metropolitan Andrey Sheptytsky: Public Protest Against Nazi Crimes and the Plans to Save Jews

The article analyzes the tactics of the UGCC Metropolitan Andrey Sheptytsky from 01.07.1941 to 11.21.1942. The author concludes that Metropolitan Sheptytsky condemned the homicide as early as in 1941, publicly protesting the implementation of the Third Reich racist public policy and the genocide of the Jews. Sheptytsky made the pronouncement on behalf of the UGCC, in the absence of the official Vatican position. Metropolitan used all opportunities his position afforded him, and progressed from voicing his protests to secret resistance. He initiated and organized rescue efforts to save Jews from the Nazis. As the ethnarch of a stateless nation, he spearheaded public resistance to the racist Nazi policy.

Key words: Metropolitan, Andrey Sheptytsky, pastoral epistles, the crime of homicide, the Holocaust, the rescue.

**Усі права застережені.
Передруки і переклади дозволяються
тільки за згодою автора й редакції**

**З питань замовлення
та придбання літератури звертатися:**

**Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ
Серія КВ № 5725**

**Національний університет «Кієво-Могилянська академія»
вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070**

**Тел./факс: +38 (050) 425-60-20
E-mail: duh-i-litera@ukr.net (відділ збуту);
litera@ukma.kiev.ua (видавництво)
www.duh-i-litera.com**

Надаємо послуги: «Книга – поштою»

Друк та палітурні роботи:

МАЙСТЕР
КНИГ

м. Київ, вул. Виборзька, 84,
тел. (044) 458 0935
e-mail: info@masterknyg.com.ua
www.masterknyg.com.ua

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.